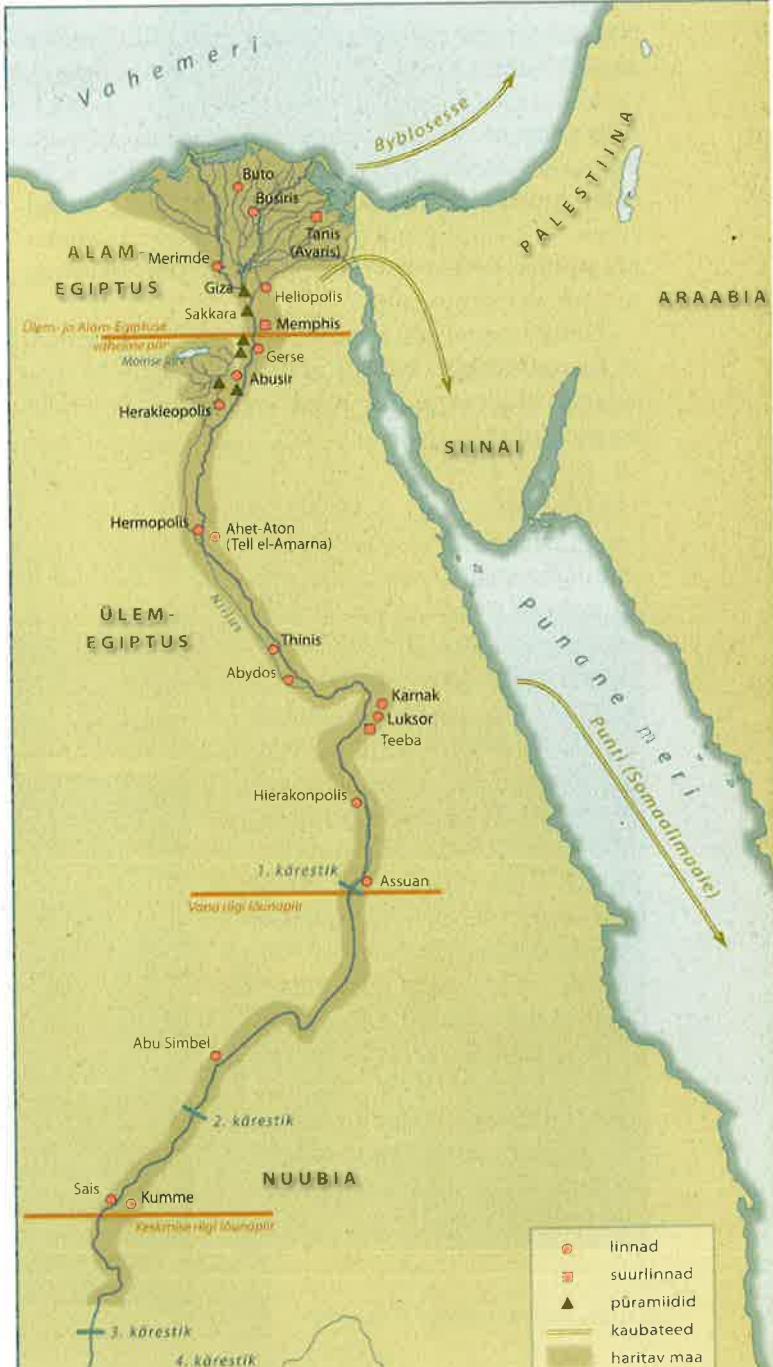

4. GEOGRAAFILISED JA LOODUSLIKUD OLUD

Muistne Egiptus ulatus Niiluse esimesest kärestikust jõe suudmeni ning jagunes **Alam-** ja **Ülem-Egiptuseks**. Alam-Egiptuse moodustas Niiluse tasane ja soine suudmeala, kus jõgi moodustab hargnedes kolmnurkse delta. Kõik, mis jäi ülesvoolu delta ja Niiluse esimese kärestiku vahele, kannab Ülem-Egiptuse nime. Kärestikest lõuna poole jäi Nuubia. Ülem-Egiptus paiknes kaunis kitsas, keskmiselt 20 km laiuses, lõuna suunas ahenevas jõeorus, mida idast ja läänest piiravad poolkõrbed ning kõrbed. Peamine ühendustee nii maa eri piirkondade kui ka Egiptuse ja Nuubia vahel oli Niilus. Aasiasse pääses mööda Vahemerd või läbi Siinai poolsaare kõrbete. Neist ühendusteedest hoolitama oli Egiptus kogu vanaaja välitel muust maailmast suhteliselt eraldatud.

Vihma ei saja Egiptuses peaegu üldse ja ulatuslikum põlluharimine oli võimalik vaid tänu Niiluse korrapärastele üleujutustele. Need tulenevad vihmaperioodidest Niiluse ülemjoooksul. Juuni lõpul ja juulis Egiptusesse jõudev tulvavesi töi kaasa sügiseni kestva üleujutuse (tänapäeval hoiab Assuani hüdroelektrijaama tamm Egiptuses üleujutused ära), millest jäi maha pehme ning viljakas mudakiht. Pärast vee taandumist külvtati seeme maha, talvel vili küpses ja kevade saabudes koristati saak. Hiliskevadel ja varasuvvel oli maa uue üleujutuse ootel päikesest kõrbenedud ja viljatu. Korrapärased üleujutusi oli hõlbus kasutada kunstlikuks niisutuseks, pikendades terrasside rajamisega tulvavee püsimist kõrgematel oruservadel. Järk-järgult arendati välja ulatuslikumad niisutussüsteemid.

Suhtelisest eraldatusest ja kaitstusest tingituna ei toonud võõrmõjud ega välisvaenlaste sissetungid kaasa kiireid muutusi egiplaste elus. Üleujutused ja nende mõju inimtegevusele aga sundisid nägema inimlikku ja looduslikku korda lahutamatus rütmilises seoses. Nii loodus kui ka ühiskond näisid allutatud igikestvatele seadustele, mille muutmine tähendanuks lahtiütlemist asjade loomulikust ja õigest korraldusest. Maa geograafiline eraldatus ja ühiskonna tihe seos looduse rütmiga põhjustasid Egiptuse tsivilisatsiooni stabiilsuse ning traditsioonilisuse.

Muinas-Egiptus

KRONOLOOGILINE ÜLEVAADE

5000 aastat eKr pärinevad varaseimad põlluharijate asulad Niirose ääres.

3000 aastat eKr liitsid Ülem-Egiptuse valitsejad kogu Egiptuse ühtseks riigiks. Pärimuse järgi tegi selle teoks **kuningas Menes**, kes olevat ühtlasi rajanud Alam- ja Ülem-Egiptuse piirialale ka uue pealinna **Memphise**. Sellest ajast alates allus Egiptus piiramaatu võimuga kuningale.

Umbes samal ajal kujunes välja tüüpiline egiptuse **hieroglüüfkiri**. Hakati ulatuslikumalt vaske kasutama, kuid see ei törjunud veel pikka aega välja kivist tööriistu.

Niirose delta

Vana riigi periood

u 2700–2200 aastat eKr

Sellest perioodist (ajavahemikust 2600–2500 eKr) pärinevad kunningate võimu ja jumalikkust kehastavad **suured püramiidid** Memphise läheosal nüüdses Gizas. Vana riigi ajal kujunesid välja enim-vähem kõik Egiptuse tsivilisatsiooni olulisemad tunnused: eelkõi ge rangelt hierarhiliselt korraldatud riik ja ühiskond, mis allus jumalustatud kuninga piiramatuile võimule, ning Egiptuse usk oma arvukate jumalate ning rõhutatud tähelepanuga inimese saatusele pärast surma.

Aastatel 2200–2000 eKr oli Egiptus jagunenud mitmeeks teineteistest sõltumatuks piirkonnaks. See oli sisestegaduste ja kodusõdade periood.

Sfinks Giza püramiidide juures

Keskmise riigi periood u 2000–1650 aastat eKr

Umbes 2000 aastat eKr ühendas Teeba valitseja Ülem-Egiptusest maa uuesti ühtseks riigiks. Pealinn viidi küll tagasi Memphisesse, kuid **Teeba** tõusis riigi tähtsaimaks usukeskuseks. Kuningate võim ulatus nüüd Egiptuse piiridest kaugeemale: Egiptuse ülemvõimule allutati Nuubia põhjaosa. Egiptuses loodi elukutseline sõjavägi, mis tagas julgeoleku riigi piiridel ja hoidis Nuubiat vaaraode võimu all.

1650–1550 aastat eKr oli riik taas jagunenud: Niiluse deltas võimutsesid Aasiast pärit valitsejad – **hüksoslased**. Hüksoslaste täpsem päritolu pole teada, kuid arvatavasti olid nad varem egiptlaste teenistusse asunud ja nüüd Alam-Egiptuses võimu enda käte haaranud Aasiast tulnud väepealikud. Ülem-Egiptusesse hüksoslaste võim ei ulatunud.

Uue riigi periood u 1550–1075 aastat eKr

1550 aastat eKr ajasid Teeba valitsejad hüksoslaste Egiptusest välja ja taastasid riigi ühtsuse.

Uue riigi aeg oli Egiptuse välise võimsuse hiilgeaeg. Egiptlased olid hüksoslastelt öppinud hobukaarikute kasutamist ja nüüd kujunes nende kaari-kuvägi ähvardavaks jõuks kogu Lähis-Idas. Eduka-te-sõjaretkedega alistasid Egiptuse kuningad oma võimule Palestiina ja Süüria. Ka kogu Nuubia oli kindlalt Egiptuse võimu all. Egiptusest oli saanud töeline suurriik, mis oma suurima ulatuse saavutas vaarao **Thutmosis III** ajal (valitses 1468–1436 eKr).

Suhted naabermaadega olid nüüd märksa tihe-damad kui Vana ja Keskmise riigi ajal. Kujunesid diplomaatilised sidemed Aasia valitsejatega ka väl-jaspool Egiptusele alluvat Süüriat ja Palestiinat.

Egiptuse tähtsaim usukeskus Uue riigi ajal oli Teeba, kus paiknesid peajumal Amon-Ra peami-

sed templid ja vaaraode hauad Niiluse läänekal-dal Kuningate orus. Tõusis preesterkonna tähtsus riigi elus, see omakorda põhjustas sisevastuolusid riigis.

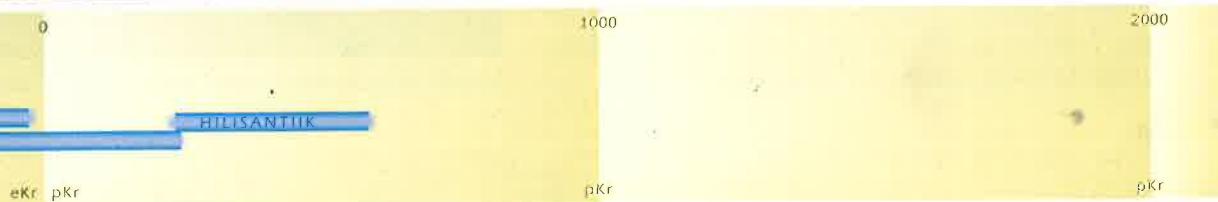
Umbes samal ajal tugevnes Aasias Hetiidi riik, mille valitsejad püüdsid Süüriat ja Palestiinat Egiptuse käest oma võimu alla saada. Tulemuseks olid sõjad Egiptuse ja hetitiide vahel. Vaarao **Ramses II** (1290–1224 aastat eKr) sõlmis pärast raskeid võitlusi hetitiidega rahulepingu, millega jaotati mõjupiirkon-nad Ees-Aasias: Palestiina jäi Egiptuse võimu alla, põhjapoolne Süüria aga allus Hetiidi kuningatele.

Uue riigi lõpuperiodil tugevnes Ülem-Egiptu-ses Teeba Amoni preestrite võim. Kuningate võim seevastu nõrgenes. 1075. aastal eKr eraldus Ülem-Egiptus Alam-Egiptuses valitsevatest kuningatest sõltumatuks preestrite riigiks.

Hilisel perioodil, u 1075–525 aastat eKr, oli Egiptus sageli võõramaist päritolu valitsejate võimu all. Sellegipoolest säilitas Egiptus oma traditsioonili-se ilme. 525. aastal eKr langes Egiptus ligi kaheks sajandiks Pärsia võimu alla.

Ramses II rajatud tempel Abu Simbel's

5. RIIK JA ÜHISKOND

Ühiskonna üldilme ja struktuur

Egiptuse riik ja ühiskond oli rõhutatult traditsiooniline. See toimis üksikasjadeni reguleeritud korra järgi, mida peeti jumalate poolt määratuks. Ühiskond oli rangelt hierarhilise. Selle tipus seisid absoluutse võimuga jumal-kuningas, kelle valitsemine pidi tagama loomuliku korra Egiptuses. Kriisid, mil kuningas ei suutnud oma võimu kehtestada, tähendasid egiplaste silmis katastroofilist kõrvalekallet sellest korraldusest. Kuninga võim tugines suhteliselt kitsale ülikonnale, kelle seast pärinesid kõrgemad riigiametnikud ja preestrud. Valitseja oli nendega sugulus- ja abielusidemetes ning ka uued valitsejad kerkisid esile just nende seast. Ülejäänud osa ühiskonnast, peamiselt talupojad, olid allutatud riigi rangele kontrollile.

Egiptus oli maaühiskond. Suuremaid linnu oli vähe, need kujunesid peamiselt losside ja templite ümber ega määranud eriti ühiskonna ja olustiku üldilmet. Suurem osa nii ülikonnast kui ka lihtrahvast elas maal.

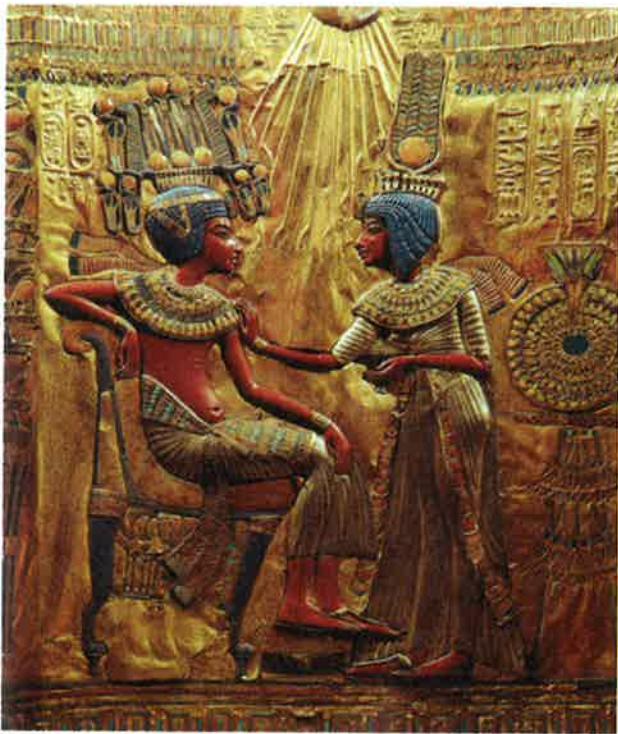
Pistrik Horos

Egiplased samastasid vaaraod erinevate jumalatega. Elava valitsejana oli ta eelkõige pistrikukujuline kõrguste isand Horos, seetõttu oli pistrik Egiptuse kuningavõimu üks peamisi sümboleid. Pärast surma sai vaaraost aga surnute riigi valitseja ja kohtumõistja Osiris. Lisaks sellele oli vaaraao Egiptuse kõrgeima jumaluse, päikesejumal Ra poeg. Keskmise ja Uue riigi ajal, kui Ra samastati Teeba jumala Amoniga, sai vaaraost Amon-Ra poeg.

Kuningavõim

Egiptuse kuningas ehk **vaarao** (egiptuse k, 'suur maja') oli valitseja, kelle piiramatu võimu peeti jumalatest määratud maailmakorralduse püsimise vältimeatuks eelduseks. Ta oli seadusandja, sõjaväe ülemjuhataja ja kõrgeima preestrina ainus täievoliline vahendaja inimeste ja jumalate vahel. Vaarao pidi ühendama kaks Egiptuse ajaloolist piirkonda – Ülemja ja Alam-Egiptuse – lahutamatuks harmooniliseks tervikuks. Kui ta seda suutis, siis toimis kogu maailmakorraldus ehk **Maat**, nagu egiplased seda nimetasid. Seevastu ei tähistanud kuningavõimu ja ühtse riigi langus kaost ainult inimühiskonnas, vaid ka ümbritsevas loodus. Ühiskonna ja looduse korraldus olid egiplaste meeles lahutamatult seotud.

Vaaraod peeti jumalikuks ja peaaegu kogu tema elu oli korraldatud rituaalidega, mis tõtsid ta teistest inimestest, sh ka ülikutest, kõrgemale, jumalate tasemele. Jumala ja ülempreestrina osales vaarao ka riigi kõige olulisematel religiossetel pidustustel.

Vaarao Tutankhamon ja tema naine (u 1330 eKr)

Sakkara aštmikpüramiid, kuhu on maetud kuningas Džoser (u 2700 eKr)

Oma võimu sümbolite ja materiaalse kehastusena lasid vaaraod püstitada püramiide, s.o hiiglaslikke haudehitisi, mille sisemuses paiknes valitseja hauakamber. Need olid siitilmast lahkunud jumal-kuninga igavikulised eluasemed. Samas võis püramiide mõista ka kui päikese sümboleid ja nende servi kui kaldteed, mida mööda päikesejumala poeg taevasse töusis. Püramiidid pididki eelkõige röhutama ja kinnitama vaaraode jumalikkust ning tagama maailmakorralduse toimimise jumal-kuninga piiratatu võimu all. Püramiidid on könekas märk Egiptuse ühiskonna tsentraliseeritusest ja valitseja võimutäiustest. Nende rajamine nõudis suurte inimhulkade kaaamist ja suurepäras tõökorraldust. Töenäoliselt oli sellega otseselt või kaudselt seotud suur osa ühiskonnast, kas siis ehitusel osaledes, seda ette valmistades või ehitajaid toidu ja tooraineega varustades. Nii suuremahulised tööd pidid toonase tehnoloogia küllalt algelise taseme juures riigile ja ühiskonnale kurnavad olema. Võib-olla sellepäras loobusidki valitsejad peagi hiigelpüramiididest ja piirdusid tagasihoidlikumate hauamonumentidega. Uue riigi ajal asendusid püramiidid kaljuisse raiutud hauakambritega, mis paitsid vähem silma ja olid seega haurüüstajate eest paremini kaitstud. Vaaraode matusepaigaks sai nüüd nn Kuningate org Teeba lächedal Niiluse läänekaldal.

UUE RIIGI AEGNE VAARAO KROONIMISE HÜMN

Oo õnnelik päev! Taivas ja maa rõõmustavad,
sest sina oled Egiptuse suur isand!

Need, kes põgenesid, naasid oma linnadesse;
need, kes end peitsid, on välja tulnud;
need, kes nälgisid, on täissöönud ja õnnelikud;
need, kes olid janused, on nüüd joobnud;
need, kes olid alasti, kannavad nüüd peenest
linases röivaid;
need, kes olid räpased, on nüüd hülgavad.
Need, kes olid vangis, on nüüd vabad;
need, kes olid kurvad, on nüüd rõõmsad;
need, kes sellel maal tülitsesid,
on nüüd rahunenud.

Kõrge Niilus voolab oma allikatest,
et värskendada inimeste südameid.
Lesknaised on avanud oma majad
ja lasevad sisse rändajaid;
tüdrukud rõõmustavad
ja laulavad rõõmulaule.
Poisslastel, kes sünnivad, on õnne,
[sest] põlvkondade ja põlvkondade
rajaja on isand kõigiks aegadeks.

Laevad rõõmustavad jõeveos
ja neid ei ole vaja vedada,
nad jõuavad kaldale purje ja aerude abil,
nad juubeldavad, sest on öeldud:
„Ülem- ja Alam-Egiptuse kuningas Hekamaatra
paneeb taas pähe valge krooni!
Ra poeg, Ramses,
on asunud oma isa troonile!”
mõlemad Maad [Ülem- ja Alam-Egiptus] ütlevalt talle:
„Kaunis on Horos oma isa Amon-Ra troonil,
teda läkitanud jumal
kaitseb seda valitsejat, kes vallutab kõik maad!”

Ülemkiht

Egyptuse ühiskonna ülemkihi moodustas vaarao suuvõsa ja eri piirkondade ülikusuguvõsad, kes osalt olid vaarao perekonnaga abielusidemetes. Tegemist oli suurmaavaldaajatega, kes koos vaaraoga suunasid Egyptuse käekäiku ja kelle käsutusse koondus enamik ühiskonna rikkusest.

Ülikutest moodustus **kõrgem ametnikkond**, kellele vaarao delegeeris oma võimu kohtadel või üksikutes valdkondades. Vaaraod määrasid ametisse riigi ülemvalitseja, maakondade ehk nomoste asevalitsejad, kõrgemad preestrid ja väepealikud. Nomoste asevalitsejad viisid kohapeal ellu vaarao korraldusi, juhtsid ehitustöid, kogusid makse, ja kui tarvis, kutsusid kokku ka sõjavääe. Kõrgemate väepealike tähtsus tõusis eelkõige Uue riigi ajal seoses vaaraode korraldatud vallutussõdadega. Preestrite osa ei piirdunud üksnes religioossete kombetalituste korraldamisega. Sageli olid kõrgemad preestrid tegevad valitseja nõuandjatena ka riigijuhtimist puudutavates küsimustes.

Ehkki vaarao võis inimesi soovi korral ametisse määräta oma suva järgi, arvestati seejuures kohalikke ja perekondlikke traditsioone. Paljudel ülikuperekondadel oli riigiasjades suur mõju, mis aeg-ajalt

hakkas vaarao võimu ohustama ja millega vaaraod tahes-tahtmata arvestama pidid. Vaarao võis kohata ka ülikute ja nende seast pärinevate asevalitsejate vastuseisu. Vana riigi lõpuperiodil viis see koguni riigi ajutise lagunemiseni. Kuigi riigi ühtsus taastati, kohtasid valitsejad ka hiljem liiga sõltumatute ja iseteadvate asevalitsejate vastuseisu. Samalaadseid probleeme oli ka preesterkonnaga. Kuna templid said vaaraodelt rikkalikke annetusi, sh suuri maa-valdusi, ja muutusid rikasteks majapidamisteks, siis kasvas ka preesterkonna võim ning sõltumatus keskvõimust. See puudutas eelkõige riigi kõrgeima jumala Amon-Ra Teebas paiknevate templite ülem-preestreid. Uue riigi lõpuperiodil hakkasidki Teeba preestrid vaarao võimu ja Egyptuse ühtsust otseselt ohustama. Nagu eespool öeldud, viis selline areng lõpuks Uue riigi lagunemisele. Egyptuse ajaloo välitel suutsid vaaraod enamasti siiski ülemkihti kindlalt ohjes hoida ja ülikud üldiselt toetasid vaarao kui jumal-kuninga võimu.

Omamoodi vahestme ülikute ja muu elanikkonna vahel moodustasid keskmised ja alamad ametnikud ehk **kirjutajad**, nagu neid sageli nimetati. Kirjutajate ülesanne oli kontrollida töötajaid kõigis üksikasjades, fikseerida kirjalikult kõigi kohustused ja nende täitmine. Kirjutajad võisid pärineda ka lihtrahva seast, kui neil oli õnnestunud omandada kirjatarkus ja seeläbi ühiskondlikul positsioonil tõusta. Sel juhul püüdsid nad ka oma lapsi koolitudes neile ametit pärandada.

Egyptuse ülik

Ülikute eluolust annavad hea pildi maalingud nende hauakambrites. Sealt ilmneb, et ülikud elasid luksuslikest kahe- või kolmekorraselisteski rödude ja verandadega maamajades. Nad veetsid aega külluslikest pidusöökidel rohkete külalistele seltsis, lõbustatuna pillimängijatest ja tantsijatest-tantsijannadest. Ka jahipidamine Egyptust ümbrivatel kõrbealadel või delta soodes kuulus ülikonna põhiliste ajaviidete hulka.

Sõjavägi

Vana riigi ajal sai Egiptus hakkama ilma alalise sõjaväeta. Välisvaenlased ähvardasid piire harva ja asevalitsejad said nendega hakkama oma piirkonna elanike seast kogutud väesalkadega. Ka väheste välisretkede jaoks kogusid vaaraod ajutise väe, saates selle pärast sõjakäigu lõppu taas laiali.

Uue riigi vaaraod seevastu käsutasid hästi treeenitud alalist armeed, mis komplekteeriti sundvärbamisega. Füüsiliselt võimekamad noored mehed, enamasti talupojad, võeti eluaegsesse väeteenistusse. Sageli määratati sõjaväelasteks ka endiste sõdurite pojad. Vanas eas, pärast väeteenistust, said veteranid harimiseks maatüki, mis neile vanaduses elatist pidi andma.

Egiptuse armee oli riigi hiilgeaegadel tugevaim ja köige paremini korraldatud kogu Lähis-Idas. Selle põhjõu moodustas kilpide ja odadega relvastatud jalavägi, eliitvääga aga hobukaarikud, igaühel kaks meest. Ka vaaraod ja väapealikud võitlesid kaarikute. Egiptlastele lisaks kuulusid armee koosseisu ka võõramaa palgasõdurite üksused, kes võitlesid oma traditsioonilises relvastuses.

Egiptuse sõjamehed

Perekond ja naiste positsioon ühiskonnas

Egiptuse tüüpiline perekonnamuodel oli paarperekond, mis koosnes mehest, naisest ja nende alaalistest lastest. Täiskasvanuna lahkusid lapsed isakodust ja rajasid oma pere. Perekonna pea oli mees, kuid tagatud olid ka naise õigused. Naine säilitas abielludes oma vara ja võis ka lahtuse korral pretendeerida osale perekonna varandusest.

Valitsejatel seevastu oli palju naisi, kelle seast üks oli enamasti peanaisena teistest tähtsam. Nii mõni kord oli peanaine vaaraao õde või poolõde. Sageli oli peanaisel arvestatav mõju ka riigiasjade, eeskätt õukonnasisest probleemide arutamisel. Kunstis kujutati peanaist võrdse partnerina vaaraao kõrval. Tuli ette juhuseid, mil naine töusis vaaraona riigi etteotsa.

Paljude muistsete ja väga patriarhaalseste (domineerisid mehed) ühiskondadega võrreldes oli Egiptuses naiste positsioon nii perekonnas kui ka ühiskonnas tervikuna üsna kõrge. Naistel oli õigus vähemalt teatud juhtidel mehest sõltumatult oma asju korraldada ja vara hallata. On teada juhuseid, kus naised meeste vastu kohtuasju algatasid ja võitsid. Ülemkihti kuuluvad naised olid sageli kirjaoskajad ja üksikutel juhtidel oli naisi ka kohtunike ning madalamate riigiametnike seas.

Egiptuse perekond

EGIPTUSE PÖLLUTÖÖ Kreeka ajaloolaste pilgu läbi

Mitte keegi kogu maailmas ei saa maa vilju nii kerge vaevaga. Nad ei pea maad adragna kündma ega köplama ega tegema mingit muud tööd, mida kõik teised inimesed saagi saamiseks teevad. Jõgi tõuseb omasoodu, niisutab põlde ning pärast nende niisutamist taandub. Seejärel külvab igaüks oma maatükile seemneid ning laseb sead pöllule seemneid maasse tampima ning siis ei jäää üle muud, kui oodata saagikoristust. Sigu kasutatakse ka vilja peksmisel ning seejärel viiakse vili aita.

Herodotos (V saj eKr)

Enamik puistab lihtsalt seemned laiali, toob oma kariloomad pöllule ja laseb neil seemned maasse tampida, nelja või viie kuu möödudes aga lähevad talupojad pöllule saaki koristama. Mõned talupojad kasutavad kergeid atru, künnavad niisutatud maa pealiskihi ning siis koguvad suure hulga vilja ilma suurema vaeva ja kulutusteta. Üldiselt võib öelda, et igasugused pöllutööd nõuavad teistelt rahvastelt palju kulutusi ja pingutusi ning ainult egyptlastel kulgeb saagikoristus väga väikeste kulutuste ja vaevaga.

Diodoros (I saj eKr)

Kirjutaja

KESKMISE RIIGI AEGSED ÕPETUSSÖNAD

Hakka kirjutajaks. Nii pääsed sa kurnatusest ja oled kaitstud igat liiki raske töö eest. See säästab sind köpla ja kirka kandmisenist, nii et sa ei pea tassima korvi. See päästab sind adra ja igasuguse vaevarikka töö eest.

Las ma meenutan sulle talupoja viletsust, kui ametnikud tulevad saagi pealt maksu määrama: poole tema viljast on aga ära viinud maod ja ülejäänu ära söönud jõehobu. Õgarditest varblased toovad talupojale häda kaela. Vili, mille ta kogus aita, on samuti läinud, selle viisid ära vargad. Ta ei suuda maksta võlga laenuks võetud härgade eest ning härjad on surnud, kurnatuna liigsest kündmisenist ja viljapeksust. Ning just sel hetkel saabub jõe kaldale kirjutaja, keda saadavad keppidega orjad ja palmiokstega nuubialased. Nad ütlevad: „Näita oma vili ette!“ Kuid seda ei ole ja talupoega pekstakse armutult. Ta seotakse kinni ja tema pea pistetakse tiiki, seejärel kastetakse ta üleni vette. Tema naine seotakse tema silme all kinni ja lapsed pannakse ahelaisse. Kirjutaja aga kamandab neid kõiki. Sellele, kes töötab kirjutades, ei määrata makse, ta ei pea midagi tasuma. Jäta see hästi meelde.

Töötajad

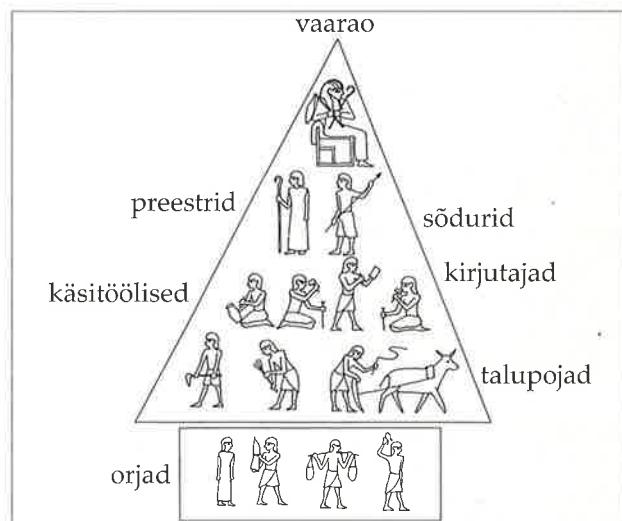
Enamik egyptlasi oli kohustatud riigi heaks ja riiklike kontrolli all tööd tegema. Riigil oli õigus määräta inimesi eri ametitesse, kuid tegelikkuses arvestati inimeste päritoluga. Talupoegade järglastest said valdavalt talupojad, käsitööliste poegadest käsitöölised jne.

Enamik egyptlasi olid **talupojad**, kes harisid kas riigi või ülikute maid. Talupojad olid sunnismaised ja täitsid töökohustust, mida rangelt jälgiti. Kirjutajad hindasid vilja valmimise ajal arvatava saagi ja kehtestasid maksumäära, mis igal talupojal pärast viljakoristust tasuda tuli. Enamasti moodustas see umbes poole oodatavast saagist. Talupoegade kohustuste hulka kuulus ka niisutussüsteemide rajamine ja korrasroid, samuti töö muudelgi riiklikult korraldatud ehitustel. Enamasti moodustas see umbes poole oodatavast saagist. Talupoegade kohustuste hulka kuulus ka niisutussüsteemide rajamine ja korrasroid, samuti töö muudelgi riiklikult korraldatud ehitistel. Nii püramiide kui ka templeid rajasid peamiselt talupojad.

Talupojad elasid tagasihoidlikes, enamasti üheruumilistes palmilehtedest katusega savionnides, mis vahel pidid majutama ka koduloomi. Söödi peamiselt nisu- või odrajahust küpsetatud leiba ning joodi odrast ja leivast pruulitud lahvajäätmeid aga ähvardas piitsutamine või orjusse sattumine. Seetõttu tuli nii mõnigi kord ette talupoegade põgenemist riigi vähem asustatud äärealadele. Teatavat vaheldust raskes ja rutiinses elus pakkusid iga-aastased religioossed pidustused.

Käsitöölised olid osalt eraettevõtjad, osalt aga riigi kontrollile alluvad sõltlased. Mõlemal juhil töötasid nad enamasti kas vaarao ja ülikute losside või templite juures, täites nende tellimus. Amet pärandati enamasti põlvvest põlve. Raha Egiptuses ei tuntud ja käsitöölistele tasuti tarbeesemete ning toiduga. Käsitööliste sotsiaalne positsioon ja elatustase oli talupoegade omast mõnevõrra kõrgem. Edukal käsitöölisel oli võimalik tõusta töödejuhatajaks ja suunduda ülemkihi hulka.

Orjade osa Egiptuse ühiskonnas ja majanduses oli teisejärguline. Orjad olid peamiselt kas kohustus-te täitmatajätmise eest orjastatud endised talupojad ja käsitöölised või siis võõramaised sõjavangid. Neid kasutati erinevatel töödel vaarao, templite ja ülikute majapidamises, suurtel riiklikele ehitustel ja sõjaväes.

Egiptuse ühiskonna ülesehitus

KÜSIMUSI JA ÜLESANDEID

1. Millised tegurid võisid põhjustada Egiptuse tsivilisatsiooni esiletõusu?
2. Kuidas seonduvad omavahel Nïiluse üleujutused ja vaarao jumalik võim?
3. Valige kaks seisust ja kirjeldage nende seisuste inimeste igapäevaelu. Kui tähtis oli nende elus religioon?
4. Milliseid sotsiaalseid ja looduslikke hüvesid oodati vaaraolt kroonimishümni põhjal (lk 35)? Millised neist ootustest tunduvad realistikud?
- 5.* Võrrelge Kreeka ja Egiptuse autorite hinnanguid talupoegade olukorrale Egiptuses (lk 38). Millest võivad olla tingitud erinevused?

6. RELIGIOON JA KULTUUR

Kiri ja haridus

Egiptuse kiri kujunes umbes ühel ajal tsivilisatsiooni esiletõusuga IV ja III aastatuhande vahetusel eKr. Tsivilisatsiooni ja kirja teke olid tihedalt seotud: ilma kirjata poleks ühiskonna riiklik korraldamine sellisel moel nagu Egiptuses võimalik olnud. Egiptuse kirjamärgid – **hieroglüüfid** (kr k *hieroglyphoi* – pühad märgid) – meenutavad välimuselt piltkirja ja on tõenäoliselt sellest ka välja arenenud. Enamik hieroglüüfide tähistas ühitaegu nii mõisteid kui ka teatavate häälikute kombinatsiooni, märkides konsonantide järjestust sõnas. Pikemaid sõnu kirjutati mitme hieroglüüfiga. Lisaks kuulusid hieroglüüfide hulka veel ka seletavad märgid, mis osutasid, millena eelnevat hieroglüüfi lugeda. Egiptuse kiri oli küllaltki keeruline ja märke palju: kasutusel oli ligi 1000 hieroglüüfi. Kuna hieroglüüfide väljajoonistamine nõudis palju aega, siis kirjutati nendega enamasti ainult poliitilise ja religioosse sisuga raidkirju ning muid esinduslike tekste.

Kirjaoskus oli Egiptuses vaieldamatu privileeg, mis sai osaks tõenäoliselt vaid umbes ühele protsendile kogu maa elanikkonnast. Kirja keerukuse tõttu nõudis kirjaoskuse omandamine palju aega. Õppimine algas tõenäoliselt juba kodus ja jätkus mitmesugustes koolides. Meile on teada näiteks „kuninglike järglaste maja”, kus õppisid tulevane vaarao ja kõrgeimate ülikute pojad, kool ametnike poegadele ja mitmesugused templikoolid. Pole kahtlust, et enamik õpilasi pärines rikastest ja suursugustest peredest, kuid arvatavasti oli mingi võimalus kooli päaseda ka lihtrahva lastel. Õppimine nõudis aastatepiikkust rutiiiset ja vaevarikast tööd õpetajate range järelevalve all. Nähtud vaev tasus ennast aga ära. Ülikute jaoks oli haridus enesestmõistetav, vassematele tõi see aga kaasa pääsu kirjutajaseisusesse või koguni preesterkonda ja tagas materiaalse heaolu ning auväärset ühiskondliku positsiooni.

Hieroglüüfid

Kirjutusmaterjalina oli kasutusel peamiselt **papüürus**, mida valmistati Niiluse kallastel kasvava pilliroolaadse papüürustaimede säsist. Kirjamärgid maaliti sellele pintsliga. Kui tekstdid olid pikemad, moodustati üksteise otsa kinnitatud papüürusejuppidest pikad ribad, mis täis kirjutamise järel rulli keerati. Egiptuse kuivas kliimas säilis papüürus hästi. Hulk papüüruserulle ja arvukalt lühemaid katkeid on säilinud tänaseni ning arheoloogilised kaevamised toovad senituntutele aeg-ajalt täiendust.

Rosette'i kivi

Nn Rosette'i kivi leiti 1799. aastal Prantsuse vägede retke ajal Põhja-Egiptusest Rosette'i linna juurest. Sellele on raiutud üks ja sama Egiptuse kreeklasest kuningale Ptolemaios Epiphanesele (III ja II saj vahetusel eKr) pühendatud tekst kolmes variandis: egiptuse hieroglüüfskirjas, egiptuse hilisemas, lihtsustatud demootilises kirjas ning kreeka keeles. Võimalus neid kirju võrrelda andis Prantsuse egüptoloogile Jean François Champollionile võtme egiptuse kirja ja keele dešifreerimiseks.

Jumalad

Egiptlaste ellusuhtumine oli sügavalt religioosne: maailma üldist korraldust mõistsid ja mõtestasid nad müütide ja religiooni kaudu. Religiossete töekspidamiste täpsem sõnastamine ja tähtsamate jumalate eest hoolitsemine oli preestrite ülesanne; jumalait oodati peaasjalikult kogu maad juhtiva valitseja ning temas kehastunud riigivõimu kinnitamist. Lihtrahvale ja tema hingevajadustele pööras ametlik religioon vähe tähelepanu. Nii tunnemegi Egiptuse religiooni ja maailmapilti eelkõige preesterkonna pilgu läbi.

Egiptlaste austatud jumalate hulk oli tohutu. Üks tekst loetleb 740 jumalat, kuid kahtlemata võis see arv olla veelgi suurem. Kindlat ja üldkehtivat süsteemi selles jumalate maailmas polnud. Jumalate tunnused tihtipeale kattusid, erinevaid jumalaaid võidi samastada, jutustada neist sarnaseid lugusid jms. Tähtsad polnud mitte usu üksikasjad, vaid see, et jumalaaid austatakse ja nende eest rituaalset hoolt kantaks. Siis võis loota jumalate heasoovlikkusele ja toetusele.

Tähtsamad jumalad, keda seostati kuningavõimuga

Pääkesejumal **Ra** oli maailma looja ja selle esimene valitseja, kes iga päev söidab oma laevaga üle taevakaare ning öösel läbib allmaailma sünged ja ohtlikud valdused. Keskmise riigi ajal hakanati teda samastama Teeba jumala **Amoniga**. Nende ühtesulamisel kujunenud **Amon-Ra** muutus Uue riigi ajal tõeliseks peajumalaks. Egiptlaste meelest oli vaarao pääkesejumala Amon-Ra poeg.

Pistrikukujuline taevajumal **Horos**, kes kehastas teatud mõttes elavat valitsejat ennast, võis samuti olla Ra'ga samastatud või olla Ra poeg. Tuntuima müüdi järgi oli Horos aga jumal Osirise ja jumalanna Isise poeg.

Osiris oli viljakuse jumal ja surnute valitseja. Muistsel ajal õpetas ta inimestele põlluharimist ja kanalite kaevamist, käsitööd ja kirjatarkust. Teda toetas õde ja abikaasa **Isis**, keda egiplased kujutasid noore naisena, peas kaarjate lehmasarvede vahel pääkeseketas. Kuid nende vend, kõrvetav ja viljatu läänetuul **Seth**, tappis Osirise, tükeldas keha ja viskas tükid igasse ilmakaarde laialli. Isis koos poeg **Horosega** otsis need kokku, valmistas Osirisest esimese muumia ja äratas selle ellu. Osirisest sai surnuteriigi kohtumõistja, Horos aga pidas Sethiga kahevõtluse, mille järel jumalad ühiselt Horose võitjaks ja kuningaks kuulutasid.

Seda müüti võib tölgendada mitmeti. Ühelt poolt võib siin näha aastaaegade vaheldumise sümbolset kajastust, kus Osiris kehastas üleujutuse ja viljakasvu aega ning Seth põhjendamiseks. Elavat vaaraod samastati Horosega ja usuti, et pärast surma valitseb ta Osirisena surnuteriigis. Horose võitu Sethi üle seostati vaaraod eduka võitlusega Egiptuse vaenlaste vastu. Kaudselt andis lugu mõista, et jumalike vaarao-de valitsemine Horose ja Osirisena on igavene ja välimatu nagulooduse ringkäik.

Pühad loomad kehastasid ühte või teist jumalat mõnes tema ilmingus. Mustusekuulikest veeretav sõnnikumardi-kas skarabeus kehastas Ra'd tõusva pääkesena.

Horos

Isis

Templid ja jumalateenistus

Jumalate tegevusväli oli piiramatu. Nad võisid liikuda nii taevas kui ka maa peal. Kuid neile tuli rajada ka kindlaid maapealseid kodasid, kus inimesed nende eest hoolt kannaks. Seda ülesannet täitsid **templid**. Tüüpiline Egiptuse tempel oli nelinurkne, muust maailmast kõrge müüriga eraldatud ehituskompleks. Massiivne peavärv paiknes templi otsaküljel. Templi peaosa oli sammaskäigust ümbratsetud siseõu, mille taga paiknes sammassaal ja selle taga omakorda olid väiksemad ruumid, kus hoiti jumalakujusid ja kuhu võisid siseneda ainult preestrid. Suurimad templid rajati Uue riigi ajal. Korduvate ümberehituste käigus valmisid Teebas Amon-Ra'le pühendatud **Karnaki** hiigeltempel ja umbes kolme kilomeetri kaugusele väiksem **Luxori tempel**.

Luxori tempel

Templis paiknev jumalakuju oli preestrite pideva rituaalse hoole all. Sellele ohverdati loomi ja suitsetati viirukit, seda toideti, pesti ja riitetati. Kõik see toimus templisügavuses ja jäi rahvale paratamatult kaugeks. Lihtrahvale näitas jumal end ainult suurt pidustustel, kui preestrid töid jumala kuju pidulikus rongkäigus templimüüride vahelt rahva ette. Teebas viidi Amon-Ra kuju iga-aastastel pidustustel Karnakist Luxorisse, kust ta kuninga noorenemisriituse järel oma kodutemplisse tagasi toodi. Pidustuste käigus kuulutas jumal rahvale (kahjuks ei ole teada, mil moel) ja ka lihtnimistel oli võimalik oma soovidega tema poole pöörduda.

LAUSUMISED IGAPÄEVASE TEMPLIRITUAALI KÄIGUS

Sõnade algus, mis ülempreester lausub iga päev pühadel rituaalidel Amon-Ra, jumalate kuninga majas

Sõnad TULE SÜÜTAMISEKS

Tervitus sulle rahus, Horose silm, kes sa oled kuulsusrikas, võitmatu ja rahumeelselt nooruslik. See särab nagu Ra silmapiiril. Sethi joud on end peitnud Horose silma eest, mille ta [Seth] kord ära võttis ja töi tagasi, nii et see on taas Horosel [viide müüidle, mille järgi Seth lõi Horoselt kahevõtluse käigus silma peast, kuid pidi selle jumalate kohtuotsuse kohaselt tagasi andma]. Silm teebs Horose võitmatuks ja ajab laialdi Amon-Ra, mõlema maa troonide isanda vaenlased, kes iganes need ka pole.

Sõnad PÜHAMU AVAMISEKS

Sethi sõrm on tõmmatud Horose silmast, nii et ta paraneb. Nahkkate on jumalalt võetud maha. Amon-Ra, kahe maa troonide isand, võta vastu oma kaks sulge ja valge kroon kui Horose silm, parem sulg kui parem silm ja vasak sulg kui vasak silm. Sa oled täies ilus, Amon-Ra, kahe maa troonide isand: varem paljas, oled sa nüüd rõivais. Nüüd olen ma tõeliselt preester. See oli kuningas, kes saatis mind jumalat nägema.

Surmajärgsus

Egiplastel oli detailne ettekujutus **elust pärast surma**. Selle järgi jätkas lahkunu pärast surma samasugust elu ja tegevust nagu eluajal: töötajad tegid tööd, ülikud nautisid oma rikkust, vaarao aga valitses Osirisena allilma ja mõistis seal kohut. Kuid surmajärgne elu ootas vaid neid, kes olid ära saadetud kohaste matuserituaalidega, mille hulka kuulus kindlasti ka keha säilitamine. Seetõttu moodustas matuserituaalide keskse osa surnukeha mumifitseerimine – selle spetsiaalne töötlemine parema säilimise tagamiseks.

Hauapaigad asusid üldiselt Niiluse läänekaldal ja matuserituaalide hulka kuulus muumia toimetamine paadiga üle jõe idast läände. Edasi viis matuserongkäik hauakambri juurde, kus ohverdati loomi, asetati linasesse riidesse mähitud muumia sarkofaagi ja suleti siis hauakambrisse. Riituste juurde kuulus naiste vali nutulaul. Talitus lõppes peiedega haua juures.

*Hauakamber pidi kindlustama lahkunu häirima-

tu elu surmariigis. Hauakambrisse pandi kaasa lahkunu kujusid, mis asendaks muumiat, kui too hävima peaks. Maalingud hauakambri seintel kujutasid stseeni lahkunu elust, et tagada selle jätkumine ka pärast surma. Nii sarkofaagile kui ka hauakambri seintele kirjutatud maagilised loitsud sisaldasid õpetussõnu surmariiki päsemiseks ja seal käitumiseks. Tekstid Vana riigi vaaraode hauakambrite seintel puudutavad ainult valitsejat, hiljem sai aga kombeks panna lahkunule sarka kaasa nn surnute raamat paüürusrullil, kus vaarao kõrval pöörati tähelepanu ka tema alamate surmajärgsele saatusele.

Vana riigi ajal sai vormikohane matmine ja seega arvatavasti ka surmajärgne elu osaks vaid vaaraole ja ülikonnale, hiljem aga laienes see ka lihtnimestele. Loomulikult nõudsid täielikud matuserituaalid märkimisväärseid kulutusi, mis olid jõukohased vaid Egiptuse ühiskonna jõukamale ülemkihilile. Egiptlaste enamikule jäi surmajärgne elu seega raskesti kätesaadavaks.

Kreeka ajaloolane Herodotos EGIPTUSE MATUSEKOMMETEST JA PALSAMEERIMISEST

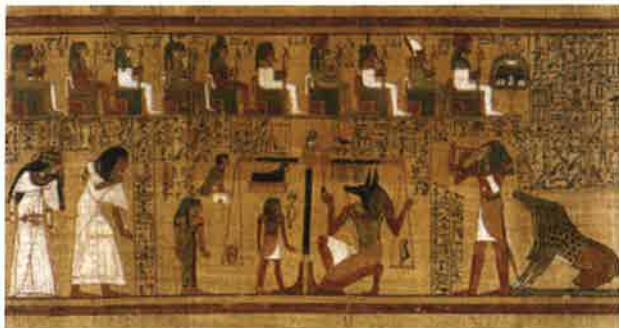
Leina- ja matusekombed on neil sellised: kui mõnes majas sureb silmapaisnev mees, siis määrivad kõik naised pea ja näo mudaga, jätavad surnu majja ja lähevad koos kõigi tema naissugulastega välja, peksavad end ja paljastavad rindu. Teisal teeved seda mehed. Seejärel viikse surnukeha palsameerimisele. Sellel alal on neil omad asjatundjad, kes näitavad omastele puust surnukeha näidiseid, mis on maalitud ja loomutruud. Neist kõige täiuslikumaid ei pea ma sobivaks siin nimetada. Järgmiseks näitavad nad lihtsamat ja odavamat viisi ja kolmandaks kõige odavamat. Nad seletavad kõik ära ja küsivad, millisel viisil peavad nad surnut töölema. Kui hinnas on kokku lepitud, lähevad leinajad ära, palsameerijad aga asuvad hoolsalt tööle. Esmalt tömbavad nad raudkonksuga nina kaudu välja aju, eemaldades osa sellest niisugusest moel, osa aga koljusse ravimit sisse kallates. Seejärel teeved nad terava Etioopia kiviga lõike külge ja võtavad välja kogu sisikonna, mille puhestavad palmiveini ja purustatud lõhnainetega. Siis täidavad nad kõhuhõone mürri ja muude vürtsidega ning ömblevad uuesti kinni. Kui see tehtud, panevad nad keha seitsmekümneks päevaks soodasse, nii et see oleks üleni kaetud. Seitsmekümne päeva möödudes pesevad nad surnukeha, mähivad selle tervenisti linasesse riideribasse ja määrivad kummivaiguga, mida egiplased liimina kasutavad. Sellisel kujul antakse surnukeha tagasi omastele. Omaksed panevad ta puust inimesekujulisse sarkofaagi, sulgevad selle ning viivad hauakambrisse, kus paigutavad otse vastu seina. Selline on kõige täiuslikum palsameerimise viis.

Osirise kohus

Illustratsioon surnute raamatust

Egiptlastel kujunes jäär-järgult uskumus, et kõik inimesed peale vaarao peavad läbi käima Osirise kohtu eest. Seal kaalus šaakalikujuline jumal, muumiate valmistaja Anubis surnu südant ja maailmakorraldust Maati, jumalate kirjutaja ja kirjatarkuse kaitsejumal, veelinu iibise peaga **Thot** kirjutas aga tulemuse üles. Kui süda oli Maatist kergem, siis ei lasunud tal pahategusid ja surnule sai osaks igavene elu. Kaalus aga patune süda Maati üles, siis langes surnu saagiks „õgijale”, kes ühendas endas jõehobu ja krokodilli kõige hirmuäratavamaid omadusi.

Teadus

Egiptuse teadus oli praktilise suunitlusega. Mitmes valdkonnas jõuti põhjalike teadmisteni ning osati neid edukalt rakendada. Kuid teoreetilised üldistused egiptlasti ei huvitanud. Teadus oli praktikas tarviliike õpetuste kogum.

Arstiteadus: egiplased olid osavad kirurgid, muu hulgas osati teha keerulisi silmaoperatsioone. Egiplased möistsid, et haiguste tõrjel pole esmatähtsad mitte palved ja maagia, vaid õige diagnoos ja kohane ravi.

Pääkesekalender: egiplased olid teadaolevalt esimesed, kes tuginesid aja-arvestuses enam-vähem täpselt välja arvestatud päikesearastale. Nad panid tähele, et Niiluse üleujutus algab alati umbes sel ajal, kui vahepeal varjus olnud täht Sirius uesti koidutaevasse ilmub, ja et iga-aastast Siriusi ilmumist lahutab eelmisest 365 päeva. Aasta jagati kaheteistkümneks 30-päevaseks kuuks ja viieks lisapäevaks. Liigaastat ei arvestatud, nii et päikese- ja kalendriaasta vahel tekkis aastast aastasse suurenev erinevus. Selle puudujäägi kõrvaldasid alles roomlased.

Geomeetria (kr k, 'maamõõtmine') kätkes peamiselt ehitustöödeks tarvilikke teadmisi. Osati arvutada kolmnurga ja ringi pindala (tundes seega ringi pindala arvestamiseks tarvilikku arvu „pii”) ja silindri ning püramiidi ruumala.

Kirjandus

Kirjanduses ei loonud egiplased mahukaid suurteoseid, vaid viljelesid lühivorme. Egiptasi peetakse novelližanri loojaiks. See kasvas välja ülikute hauakambrite seintele kirjutatud autobiografiatest, millega end igavikuliselt jäädvustada püüti. Kirjandus ja usk olid tihedalt põimunud. Hünnid (ülistuslaulud) jumalatele, püramiiditekstid jt on ühtaegu vaadeldavad kirjandustesteostena ja annavad ka esmajärgulist teavet egiptlaste uskumustest. Nende kõrval lõid egiplased ka usuga ainult kaudselt seotud teoseid, näiteks elutarkust edastavaid õpetussõnu, mis määratud nii vaaraole kui ka tema alamatele. Kirjanduse õitseng langes Keskmise riigi aega.

Ilmselt kuulsaim Egiptuse kirjandusteos on „**Sinuhe jutustus**”. See on ülik Sinuhe minavormis lugu, mis on kirjutatud justkui lahkunu elule tagasivaatav hauatekst. Valitseja ebasoosingu hirmus põgenes Sinuhe vöörsile, tõusis seal rikkaks aukandjaks, kuid ei leidnud hingerahу, sest igavese elu võis tagada ainult kombekohane matus kodumaal. Õnneks näitas vaarao üles armulikust, kutsus ta koju tagasi ja läsi rajada uhke hauakambri. Nii võis Sinuhe rahus surra.

Ehnatoni usureform

Uue riigi ajal tõi Egiptuse traditsioonilisse usuellu ajutise segaduse vaarao **Ehnaton** (1364–1347 eKr), tõstes Amon-Ra asemel jumalate etteotsa päikeseketta **Atoni**. Atonit hakati austama ainujumalana ja teistele jumalatele enam ohvreid ei toodud. Koos sellega muutis vaarao ka oma nime, senine nimi Amenhotep ('Amon on rahul') asendus Ehnatoniga ('Atonile kasulik'). Pääsemaks Amoni mõjukate preestrite vastuseisust, rajas Ehnaton Teeba ja Memphisse vahel uue pealinna **Ahetatoni** ('Atoni silmapiir').

Ehnatoni sammud töid kaasa vanade jumalate usukujate, eriti Amoni preesterkonna vastuseisu. Tema järeltulija Tutanhamon töid pealinna tagasi Teebasse, likvideeris vastrajatud Atoni pühad ja taastas Amon-Ra austamise endises hiilguses.

Nofretete

Ehnatoni ajal öeldi lahti vanadest kunstikaanonitest. Vaaraod ja tema perekonda kujuatati maneerlikult, kohati just nagu nimme rõhutades nende füüsilikust ebataiuslikkust. Sellegipoolest pärineb just sellest ajajärgust Egiptuse kunsti üks silmapaistvamaid mälestisi – Ehnatoni naise, kuninganna Nofretete portreebüst.

Ehnaton

KÜSIMUST JA ÜLESANDEID

1. Leidke võimalikke seoseid Egiptuse ühiskonna ja kirjaoskuse kitsa leviku vahel.
2. Iseloomustage Egiptuse teadust. Millistes valdkondades saavutasid egiptlased silmapaistvaid tulemusi? Miks just neis valdkondades?
3. Kuidas on omavahel seotud vaarao ning jumalad Ra, Horos, Osiris ja Seth?
4. Milline oli egiptlaste kujutlus surmajärgsusest? Kuidas oli Sinuhe jutustus sellega seotud?
- 5.* Milliste rituaalidega võivad seonduda tekstis toodud pühad lausumised Amon-Ra auks (lugege läbi allikatekst lk 42)? Millistele müütidele ja sotsiaalsetele või looduslikele nähtustele nad vihjavad ning millega seoses? Kuidas kajastub neis vaarao võimu seos jumalate ja rituaalidega?